

2024-yil 2-son

TURON SCIENCES

ILMIY JURNAL

TURON
UNIVERSITY PRESS

Bosh muharrir:

Yoziyev Lutfullo Habibullayevich

Bosh muharrir o'rinbosari:

Xalilova Dilbar Jalilovna

Mas'ul kotib:

Toshtemirov Farhod Shodiyevich

Muharrirlar:

Tilovova Muyassar Yo'ldosh qizi
Nurmurotov Ilhom Bekmurod o'g'li

Texnik muharrir:

Qosimov Mirjalol Tolmasovich
Abdusalomov Behruz O'ktam o'g'li

Manzilimiz:

Qarshi shahri, Nasaf ko'chasi, 1/4-uy

e-mail: turon.science@gmail.com

Tel: +998(75) 220-00-25

Jurnal 2024-yil 7-martda

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti

Adminstratsiyasi huzuridagi

Axborot va ommaviy

kommunikatsiyalar agentligi

tomonidan 236670-sonli raqami

bilan ro'yxatdan o'tgan

Tahrir hay'ati:

prof. Baxriddinova Bashorat

prof. Bobonazarov G'affor

dots. Boysunov Bobir

prof. Choriyev Sanjar

dots. Eshqorayeva Norxol

dots. Hamrayeva Yorqinoy

prof. Jumayev Tursunali

dots. Kamolov Luqmon

dots. Karimov Xolmurod

dots. Nuriddinov Shahobiddin

prof. Nurillayeva Shahlo

prof. Oripova Nodima

dots. Ostonov Akmal

dots. Qayumova Nasiba

prof. Qo'ziliyev Bahrom

dots. Qurbonov Abdulaziz

dots. Qurbonov Pahlavon

dots. Qurbonov Parda

dots. Rahmatullayev Yorqin

prof. Raxmonov Faxriddin

dots. Ro'ziyev Baxtiyor

dots. Samatova Shohista

dots. Shaymanova Adiba

prof. Shodmonov Nafas

prof. Shoimqulov Bahodir

dots. Soatov Asadulloh

dots. To'xtayeva Ra'no

prof. Tojiyeva Gulbahor

dots. Yo'ldosheva Nilufar

dots. Yoziyev Erkin

dots. Yoziyev G'olibjon

dots. Yoziyeva Umida

MUNDARIJA

ANIQ FANLAR

Meyliev Kh. Zh., Rakhimov Kh. A. In one class of subjective quadratic operators defined on.....	2
--	---

FILOLOGIYA

O'rayeva D., Komilova D. O'zbek va ingliz og'zaki ijod namunalarida til odobi talqini	10
Nodira OFOQ Navoiy va psixoanaliz.....	20
Xalilova D. Adabiy an'ana va novatorlik mahorati.....	31
Karamova Sh. Badiiy tafakkurning yangilanish tamoyillari.....	38
Kurbanov P. J.G.Bayron she'riyatida sharq va g'arb manzaralari o'rtasidagi ohang va yondashuvdagi farqlar	47
Juraqobilova H. O'zbek tilidagi zoonim asosli metaforalarning tarjimada ifodalanishi	52
Eshdavlatova A. Rauf parfi she'riyatida vizual tasvir tajribalari.....	60
Каримов Б. Методы и приемы обучения русскому языку на материале произведений В. М. Шукшина.....	65

IQTISODIYOT

Ostanov A. Oliy ta'lim tizimida inson resurslarini boshqarishga doir meyoriy-huquqiy hujjatlarni takomillashtirish yo'llari.....	72
Yuldoshev O. Aholiga moliyaviy xizmat ko'rsatishni rivojlantirish.....	79

FALSAFA

Shaymanova A. Intellektual mulkdorlar qatlamining inson manfaatlarini ro'yobga chiqarishdagi o'rni.....	87
--	----

PEDAGOGIKA

Yoziyeva U. Methodology for teaching pupils to work with information.....	97
Xaitova Y. Pedagogik konfliktologiya. Zamonaviy ta'limda nizolarning psixologik omillari.....	103

BIOLOGIYA

Samatova Sh., Eshquvvatova D. Qarshi vohasi sharoitida shamisso arnikasining fenologiyasi.....	109
Jumaqulova G. Sut sifatini yaxshilashda biostimulyatorlarning ahamiyati.....	112

XALQARO MUNOSABATLAR

Ergashev K. Globallashuv sharoitida milliy manfaatlarni himoya qilish: kichik davlatlar tajribasi.....	118
---	-----

O'ZBEK VA INGLIZ OG'ZAKI IJOD NAMUNALARIDA TIL ODOBI TALQINI

O'rayeva Darmonoy

Buxoro davlat universiteti professori,

filologiya fanlari doktori

Komilova Dildora,

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada til odobi badiiy talqin qilingan og'zaki badiiy asarlar: qo'shiqlar, yor-yorlar, kelin salomlar, ertaklar, maqol va topishmoqlarga alohida e'tibor qaratildi va ular matni lingvopoetik nuqtai nazardan tahlilga tortildi. Shu asosda til odobining poetik tasvir va talqin xususiyatlarini aniqlashga harakat qilindi. Bu masalani og'zaki adabiyotda so'zning sehrli qudratiga ishonch, yaxshi va yomon so'zlarning inson ruhiyatiga ta'siri, til foydasi va ofati, to'g'riso'zlik va yolg'onchilik, shirinso'zlik, xushmuomalalik haqida yaratilgan badiiy matnlarni ijodkorlik mahorati nuqtai nazaridan qiyosiy adabiyotshunoslik doirasida o'rganish asosida til va so'zning ijtimoiy vazifasi estetik baholanishiga oid adabiy tamoyillarni aniqlash ko'zda tutildi.

Kalit so'zlar: til, til odobi nutq odobi, xushmuomalalik, folklor, qo'shiq, ertak, maqol, topishmoq, yor-yor, kelin salom.

Annotation: This article focuses on the artistic interpretation of linguistic etiquette in oral literary works such as songs, "yor-yor" chants, bride greetings, tales, proverbs, and riddles. These texts were analyzed from a linguopoetic perspective, aiming to identify the poetic imagery and interpretation of language etiquette. Based on this analysis, the study sought to determine the characteristics of linguistic etiquette in poetic depictions, with particular attention to the magical power of words in oral literature, the effects of good and bad words on human psychology, the benefits and harms of language, truthfulness and deceit, pleasant speech, and politeness. The aim was to identify literary principles related to the social function and aesthetic evaluation of language and words by examining creative texts through comparative literary analysis.

Keywords: language, linguistic etiquette, speech etiquette, politeness, folklore, song, tale, proverb, riddle, "yor-yor," bride greeting.

Kirish (Introduction). Dunyo xalqlari og'zaki va yozma adabiyotida nutq odobi, tildan e'tiborli foydalanish, xushmuomalalik, til ofatlaridan saqlanishning ijtimoiy-axloqiy ehtiyoji talqini barcha davrlarda eng dolzarb mavzulardan biri bo'lib, keng targ'ib qilib kelingan. Badiiy asarlardagi til va nutq odobiga oid ta'rif,

tavsif, talqin va tasvirlar, obraz va motivlar tizimini struktural, semantik hamda antropotsentrik nuqtai nazardan tadqiq qilishga, ularning genezisi, poetik ifoda xususiyatlarini aniqlashga hamisha qiziqish bilan yondashilgan. Bunda insonlarning tildan foydalanish etikasi va estetikasi, nutq odobi, soʻzchi holi va ruhiyati, oʻz fikrini denotativ va konnotativ tarzda ifodalash sanʼati, muomala madaniyati, uning taʼsirchan vositalari va usullaridan foydalanish mahorati poetik ifoda etilishini aniqlash adabiyotshunoslikning ijtimoiy rolini, unda bosh predmet inson ekanini asoslash imkonini berishi jihatidan muhim hisoblanadi. Bu jihatdan nutq odobi aks ettirilgan ogʻzaki badiiy asarlarni alohida oʻrganish, ularda til odobining poetik tasvir va talqin xususiyatlarini aniqlashga toʻgʻri keladi. Bu masalani ogʻzaki adabiyotda soʻzning sehrli qudratiga ishonch, yaxshi va yomon soʻzlarning inson ruhiyatiga taʼsiri, til foydasi va ofati, toʻgʻrisoʻzlik va yolgʻonchilik, shirinsoʻzlik, xushmuomalalik haqida yaratilgan badiiy matnlarni ijodkorlik mahorati nuqtai nazaridan qiyosiy adabiyotshunoslik doirasida oʻrganish til va soʻzning ijtimoiy vazifasi estetik baholanishiga oid adabiy tamoyillarni aniqlashga xizmat qilishi bilan muhim hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili (Literature review). Jahon tilshunosligida nutq odobi va nutq madaniyati masalalari tadqiqiga hamisha katta eʼtibor qaratib kelingan. [1, 2, 3, 4]. Xushmuomalalik prinsiplariga asoslanish nutq odobining bosh shartlaridan biri ekani haqida ham ayrim tadqiqotlar mavjud. [5; 6].

Til, nutq odobi va madaniyati masalasiga hamisha adabiyotning xoh ogʻzaki, xoh yozma shakli boʻlsin, asosiy mavzulardan biri sifatida yondashilib kelingan. Folklor(ogʻzaki badiiy ijod)dan boshlangan bu anʼana yozma adabiyotda ham barcha davrlarda eng faol mavzu hisoblangan.

Mahmud Koshgʻariyning “Devonu lugʻotit turk” asarida keltirilgan qadimiy maqollardan birida “Erdam bashi – til” deyilgan. Odobning boshi esa tillashish, yaʼni salomlashishdir.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Ushbu maqolada tavsiflash, tarixiy-qiyosiy, mantiqiy umumlashtirish, komponent, kontekstual, sotsiopragmatik, madaniyatlararo chogʻishtirma, etnofolkloristik, analitik tahlil metodlaridan foydalanildi.

Natijalar va muhokama (Result and Discussions). Oʻzbek xalq qoʻshiqlarining birida kelinlikka tanlangan qizning boʻlajak qaynsingil bilan koʻchada toʻqnash kelganida salomlashmagani, nopisandligi keskin tanqid qilinganiga guvoh boʻlish mumkin:

Aka yoringni koʻrdim,
Koʻchada turgan ekan.
Egilib salom bersam,

Tili yo'q hayvon ekan.

Xalqimizda “Qudachilik – ming yilchilik” degan gap bor. Buning uchun qudachilikning boshlanishidanoq o'zaro shirin til, xushmuomala bo'lish talab etiladi. Mana shu ma'noda yor-yorlarda bunga alohida e'tibor qaratilganini kuzatish mumkin:

Qudalar keladi uzoq yo'l bilan,
Yo'lini supuring qizil gul bilan.
Dasturxon chiqaring ikki qo'l bilan,
Uzatib yuboring shirin til bilan.
Xush kelibsiz, qudalar,
Xushvaqt keting, yor-yor.

O'zbek xalq nikoh to'yi qo'shiqlarining mustaqil bir janr turi bo'lgan **kelin salomlar**da til odobi talqiniga alohida e'tibor bilan yondashilgani kuzatiladi. Uning boshlanishida quyidagi misralar keltiriladi:

Kelinim salom beradi,
Tiliga kalom oladi.

Kelin salomlar kelinchakka kuyovning eng yaqin kishilarini tanishtirish uchun aytiladi. Dastlab qaynotasiga salom yo'llanar ekan, uning “Gapi-so'zi qimmatli”ligi muhim fazilat sifatida talqin etiladi. Undan so'ng qaynonaga qaratilgan kelin salom aytiladi. Bunda qaynonaga nisbatan “Salom bilan so'ylagan”, “Shirin so'zi bilan ko'ndirgan”, “Og'zi bolli piyola”, “O'tirsa so'zni bo'ldirgan” kabi ijobiy yoki salbiy fikrlar ham aytilishi mumkin. Jumladan:

O'tirsa o'poq deguvchi,
Tursa so'poq deguvchi,
Kelinim cho'ltoq deguvchi
Qaynonasiga salom.

Qaynakaga “Mehmon kelsa xo'sh degan”, “Erkalab so'zlab yosh bo'ldi”, qaynopaga “Boldan shirin so'zi bor”, qaynsingilga “So'zlagani so'kkanday”, qaynukaga “Sayrab turgan bulbulday”, “Hech so'zining turog'i yo'q”, qaynammaga “So'zlagan so'zi ko'rimli”, qaynxolaga “So'zlaganda shirin so'zi sanoli¹”, qaynamakiga “Mehrdan bitilgan ajab so'zi bor”, yangaga “Gapirgan gapi sarpali”² yoki “Gapni eldan-elga oshirgan”, to'yni boshqaruvchi kayvoniga “Gapni olib chopuvchi” kabi sifatlashli birikmalardan foydalanilishi kuzatiladi. Ovsinga qaratilgan kelin salomlarda ham goh ijobiy, goh salbiy sifatlashlar qo'llanishi namoyon bo'ladi. Ovsin “Beparovuz og'zi bor, urushmoqqa bo'l tayyor” yoki “Gapi, so'zi toshday” deb tanqidiy ruhda yoyinki “Suhbatini soz etgan”, “So'z so'zlasa qotirib, gapiradi botirib” maqtab ta'rif-tavsif bilan

¹ Sanoqli

² Vahimali, lofli

tanishtiriladi.

Ba'zida tildan g'iybat, fisq-u fasod yo'lida ham foydalanadiganlar topiladi. Shu vajdan quyidagi qo'shiqda ikki sevishganni so'z yugurtirib ayirgan toshbag'ir, g'iybatchi insonlar fosh etiladi:

Suv keladur guldur-guldur,
Sevganim qizil guldur.
Seni bizdin ayirganlar,
So'ngaksiz qip-qizil tildur. [7].

Til haqida yaratilgan ertaklar ham uchraydi. Bunga o'zbek xalqi orasida tarqalgan "Til tig'dan o'tkir" ertagini misol qilish mumkin. Unda hikoya qilinishicha, o'tmish zamonda bir mamlakatning podshosi qattiq kasal bo'lib qolibdi. Mashhur tabiblar ham ko'rib uni tuzata olmabdilar. Nihoyat, bir donishmand chol podsho qoshiga kelib: "Sher sutini ichsangiz tuzalasiz", – debdi. Podsho jar chaqirtiribdi. Hech bir joydan biror kimsa: "Sher sutini men olib kelaman", demabdi. Oradan bir necha kun o'tgach, podsho saroyiga bir yigit kelib, bu vazifani zimmasiga olishini bildiribdi. U podshodan to'rt qo'zi so'rab olib, bir ona sher bolalari bilan yashaydigan cho'lga boribdi. U qo'zilardan uchtasini sher bolalariga yedirib, qolgan to'rtinchi qo'zini ko'tarib to'g'ri ona sher oldiga boribdi. Ona sher yigitga tashlanmabdi, balki qo'zilarni yuborayotgan o'sha yigit ekanligini anglab jim yotibdi. Yigit kelib bemalol sherning sutini sog'ib olibdi va iziga qaytibdi. Yigit yo'lda qaytib ketayotganida uning qo'li, oyog'i, ko'zi va tili o'zaro janjallashib qolibdi. Quloq: "Men jarchidan eshitdim, shuning uchun yigit bu vazifani bajardi" – desa, ko'z: "Avval men ko'rdim, mensiz yigit bu joylarga kela olmas edi", – debdi. Oyoqlari: "Bizlar yurib-yurib shu joylarga olib keldik, bizlarsiz yigit bir qadam ham ilgari siljimas edi" desa, ko'llari: "Biz avaylab sher sutini sog'dik, yigit murod-maqsadiga yetadi", – deyishibdi. Indamay turgan til: "Ey og'aynilar, hammamiz bir jon, bir tanmiz, lekin dunyoda mendan o'tkir narsa yo'q. Chunki til tig'dan o'tkir, xonasi kelsa, tig'ni ham qaytaradi", – debdi. Hamma a'zolar o'zaro janjallashib, talashib, podsho saroyiga yetib kelganini bilmay qolishibdi. Yigit podsho saroyiga kirib kelganida podsho undan qanday sut olib kelganini so'rabdi. Yigit shoshib qolib: "Echki suti", – deb yuboribdi. Podsho: "Jallod!" – deb baqribdi. Jallodlar kelib yigitning qo'l-oyog'ini bog'lamoqchi bo'lganlarida, podshoning dono vaziri: "To'xtang, taqsir, bu sahroyi yigit, arkoni davlatni ko'rmagan, shoshib tili tutilib qoldi. Yana bir so'rang. Qo'lidagi ko'zachada nima olib kelganini aytib bersin", – debdi. Podsho yana so'rabdi. Shunda yigit, es-hushini yig'ishtirib olib, sher sutini keltirganini aytibdi. Podsho sher sutini ichib sog'ayibdi. Yigitning tili so'zga kirib, boshqa a'zolariga qarab: "Ey og'aynilar, ko'rdingizmi? Yigit shoshib qolib, tili g'uldirab, yanglishib: "Echki suti", deganida bekorga o'lib ketar edi. Es-hushini yig'ishtirib, o'ylab to'g'risini aytgani uchun o'limdan qoldi. Til tig'dan

o'tkir deb, bekorga aytmaganlar", – debdi.

Ko'rinadiki, ertakda inson tana a'zolarining ichida tilning o'rne va ahamiyati, qudrati, uning ong va tafakkur, aql bilan bog'liqligi o'ziga xos badiiy uslubda ochib berilgan.

O'zbek xalq maqollarining bir qismi mazmunan til odobiga bag'ishlangani jihatidan alohida tematik guruhni tashkil qiladi. Ularda til va tavoze odobi, uning hamma zamonlarda bosh axloqiy mezon sanalgani, xushmuomala va tavozeli kishi esa faqat e'zoz topgani qayd etilgan.

"Dildagi tilga ko'char" deganlaridek, odamning gapirgan gapiga qarab uning kimligini, ko'nglidagilarni, aql darajasini his etish mumkin. Shunga ko'ra, "Tilni bog'la dil bilan, Dilni bog'la til bilan", "Til – dil kaliti", "Til – dil tarjimoni, dil tilmochi", "Til – dil jarchisi", "Til – aql bezagi", "Til – aql tarozisi", "Yaxshi so'z – ko'ngil podshosi", "Bir tavakkal buzadi, ming qayg'uning qal'asin. Bir shirin so'z bitkazar, ming ko'ngilning yarasin", "Ko'zdan ko'zing toysa, so'zdan ko'ngling toyar", "Aytsam tilim kuyadi, Aytmamam dilim" deya uqtiriladi.

Xalqning bir qism maqollari **til va dil** to'g'ri bo'lishini uqtirish maqsadida paydo bo'lgan. Bunga "Tilingni to'g'ri tutolmasang, dilingni to'g'ri tut", "Dili qing'irning tili qing'ir" kabilar misol bo'la oladi. Darhaqiqat, to'g'riso'z insonlarning qo'lidan yovuzlik kelmaydi.

Yana bir qancha maqollar **til va el** birligini ta'kidlashga qaratilgani bilan e'tiborni tortadi: "El bor yerda so'z bor", "Tilga ixtiyorsiz – elga e'tiborsiz", "Tilga e'tibor – elga e'tibor", "Elni sevsang, elcha gapir", "O'z aqling aqlidir, Elning aqli naqlidir", "Toza suvni yer olar, Yaxshi so'zni el olar", "Eldagi gap – dildagi gap".

Inson jamiyatda yashar ekan, o'zi kabi boshqa odamlar bilan muloqot qilishga, so'zlashishga, fikr almashishga majbur. Bunda unga ona tili xizmat qiladi. Shundan kelib chiqib, "Ona tilim – jon-u dilim" deya, har bir inson o'z ona tilini qadrlashga, asrashga urinadi. Yana shuni nazarda tutib "Har kim o'z till bilan tirik" degan hikmat aytiladi.

Hayotda yaxshi so'zdan foydalanish inson manfaatiga xizmat qiladi. Ezgu so'z aytish muhim hisoblanadi. Xalq buni "Yaxshi so'z – jon ozig'i, yomon so'z – jon qozig'i" (yoki uning varianti: "Yomon gap – bosh qozig'i, yaxshi gap – jon ozig'i"), "Yaxshi so'z bilan ilon inidan chiqar, yomon so'z bilan pichoq qinidan chiqar", "Til yaxshisi bor etar, til yomoni xor etar", "Bir yaxshi gap esdan chiqmas, Bir – yomon gap", "Bug'doy noning bo'lmasin, Bug'doy so'zing bo'lsin", "Go'sht-yog' berma, yaxshi til ber", "Tilingda bo'lsa boling, Kulib turar iqboling", "Sen ham bir og'izdan, siz ham" singari maqollar orqali dalillashga uringan.

Yaxshi so'zlaydigan inson "shirinso'z", "shirinsuxan", "chuchuk til", "iliq so'z", "ochiq til" sifatlari bilan sifatlansa, "yomon so'z", dilozor kimsalar "achchiq til", "tili

zahar”, “sovuq soʻz” deya ajratiladi. Bu haqda ham qator maqollar yaratilgan boʻlib, ularda “Achchiq til – zahri ilon, chuchuk tilga – jon qurbon”, “Mazali soʻzga quloq charchamas”, “Achchiq soʻz aytib, shirin soʻz kutma” yoki “Yomon soʻz egasiga qaytar”, “Bemorga shirin soʻz kerak, aqlsizga – koʻz”, “Yomon soʻzlab sovutma, jon ogʻritib ovutma”, “Ochiq til osh yedirar, achchiq til – tosh”, “Yomon ogʻizga – tosh, Yaxshi ogʻizga – osh”, “Yomon gapning oyogʻi olti”, “Zahar til suyakni yorar”, “Donning achchigʻi yaxshi, soʻzning – shirini”, “Doʻst orttiraman desang, shirin suhbat qil”, “Ovqatni tuz mazali qilar, odamni – soʻz”, “Iliq soʻz – shakar, sovuq soʻz – zahar”, “Puling boʻlmasa, boʻlmasin, shirin soʻzing boʻlsin”, “Shirin soʻz shakardan shirin”, “Yomon soʻz boʻlmasa, Yaxshi soʻz boʻlmaydi”, “Shirin soʻz – qaymoqli ayron, Achchiq soʻz – boʻyniga arqon”, “Issiq kiyim tanni iltar, Issiq soʻz jonni iltar”, “Shakar ham tilda, zahar ham”, “Shirin soʻz shoh kosasida suv ichar”, “Shirin yuzingdan shirin soʻzing aʻlo”, “Yaxshi gapga quloq sol, Yomon gapga uloq sol”, “Yaxshi ogʻizga – osh, Yomon ogʻizga – tosh”, “Yaxshi soʻz boʻldiradi, Yomon soʻz kuydiradi” deb uqtiriladi.

Shu kabi ayrim maqollar inson xarakter-xususiyatini tavsiflash uchun ishlatiladi. “Anjom uy ziynati, soʻz inson ziynati”, “Soʻzning boyligi – odamning chiroyligi”, “Ariqni suv bezar, odamni – soʻz”, “Gapi toʻmtoqning oʻzi toʻmtoq”, “Gapi toʻngning oʻzi toʻng”, “Birovning soʻzi yaxshi, Birovning oʻzi”, “Yomonning tili bor, Yaxshining dili bor”, “Birovning oʻzi gʻar, Birovning soʻzi gʻar”, “Odam – soʻzlashguncha, Yilqi – kishnashguncha”, “Yomonning tili bor, Yaxshining – dili”, “Yomonning yuzi qursin, Gapirgan soʻzi qursin”, “Qoʻyning qimmati – yungida, Odamning qimmati – soʻzida”, “Odam soʻzi bilan sinalar, osh – tuzi bilan”, “Taom lazzati oʻzida. Odam lazzati – soʻzida”, “Oʻzi yuzsiz – soʻzi tuzsiz”, “Soʻzi nodurustning oʻzi nodurust”, “Oʻtarchining nashtari yeng ichida, Zahar xotin nashtari til uchida” kabi maqollar bunga dalil boʻla oladi.

Odamning soʻzlashiga qarab, uning kimligini baholash maʼnosi quyidagi maqollarda oʻz ifodasini topgan: “Buqa shoxidan, odam tilidan ilinar” yoki “Buqani shoxidan, odamni tilidan bogʻlaydilar”.

Umuman aytganda, til odobiga nihoyatda qattiq rioya qilish, hamma narsani gap deb gapiravermaslik, oʻylab gapirish zarurligi maqollarda alohida eslatib oʻtilgan. “Ogʻzim bor deb gapirma, ogʻzing yomon oʻrganar” yoki “Tilim bor deb soʻzlama, tiling yomon oʻrganar”, “Avval oʻyla, keyin soʻyla”, “Tilingni tiy, tishing sinmasin”, “Tilini tiygan boshini qutqarar”, “Til boshni yeydi, qoʻl – oshni”, “Til yugurigi boshga, oyoq yugurigi oshga” kabilar shular jumlasidandir.

Koʻpgina maqollarda til ehtiyotlik bilan ishlatilmasa, boshga balo, falokat olib kelishi alohida uqtirilgan. Ularda “balo” soʻziga mantiqiy urgʻu qaratilgan. Masalan: “Boshga balo tildan kelar”, “Insonga balo tilidan kelur”, “Til – balo, tish – qalʼa”, “Til bor, bol keltirar, Til bor, balo keltirar”, “Yomon til boshga balo keltirar, Yaxshi til davlat,

dunyo keltirar”, “Yo’l quvgan xazinaga yo’liqar, so’z quvgan – baloga”. Eng yomoni, til insonni o’limgacha olib borishi mumkin. Bu haqda maqollarda shunday eslatish berilgan: “Til erni go’rga solar, norni – qozonga” yoki “Til yomoni bo’yinga sirtmoq solar”.

Yana bir maqolda “Donishmandning tili yuragining orqasida bo’ladi” deyiladi. Bu bilan tilga e’tiborli bo’lgan inson donishmand sanalishi bildirilmoqda.

Qo’l yoki oyoq bilan yetkazilgan zarar yoki jarohat bitib ketadi, ammo til bilan yetkazilgan jarohat qalbni jarohatlaydi, qalbgaga berilgan jarohat esa osonlikcha bitib ketmaydi. Shuning uchun ham tilga juda ham ehtiyoq bo’lish zarurligi uqtiriladi. “Aytilgan so’z otilgan o’q” deyiladi, chunki aytilgan so’zni otilgan o’q kabi ortga qaytarib bo’lmaydi. O’q otilib borib birovning o’limiga sabab bo’lishi mumkinligi singari o’ylamay, zarb bilan aytilgan so’z ham odamning umriga zomin bo’la oladi. “So’z chumchuq emas, Og’izdan chiqsa, tutib bo’lmas”. Xullas, tildan ehtiyotkorlik bilan foydalanilmasa, u boshga balo orttiradi, egasiga ziyon-zahmat yetkazadi.

Xalq maqol va topishmoqlarida tilning tusi – qizilligi, tuzilishi – kichik va suyaksizligi, xususiyati alohida qayd etiladi: “Qizil til suyaksiz bo’lar”, “Qizil tilim bo’lmasa, qishlar edim elimda, Yashil tilim bo’lmasa, yayrar edim elimda”, “Qizil tilim tiyolmadim, Qizimnikiga borolmadim”, “Til kichik bo’lsa ham, dunyoni buzar”, “Shirindan-shirin til, achchiqdan-achchiq til” kabi. Albatta, bunday maqollarda so’z va til tushunchalari mantiqan bog’liqligi inobatga olinib, ular o’zaro sinexdoxa (butunning qismi) sifatida qo’llangani kuzatiladi.

Ba’zan qilich ishlatish, ya’ni zo’rlilik bilan amalga oshirib bo’lmagan ishni yaxshi so’z, shirin gap, foydali taklif bilan amalga oshirish mumkin bo’ladi. Bu haqiqat, sinovdan o’tgan tajriba quyidagi maqollar mazmunida aks ettirilgan: “Qilich kesolmaganni so’z kesadi”, “Til tig’i qilich tig’idan o’tkir”, “Foydasiz so’zni aytma, foydali so’zdan qaytma” yoki “Foydasiz so’zni gapirma, foydalidan yuz burma”, “Aytar so’zni ayt, Aytmas so’zdan qayt” deyilar.

Tilning qudrati quyidagi maqollarda yanada bo’rttirib ifoda etilgan. Aytilishicha, “Tig’ jarohati bitar, Til jarohati bitmas”, “Til bilan tugilgan tugun tish bilan yechilmas”, “So’zdan so’zning farqi bor, O’ttiz ikki narxi bor”, “To’qson og’iz so’zning to’qsonta tuguni bor”. “Kishining o’zi yetmagan yerga so’zi yetar”, “Kuch egmaganni so’z egar”, “Til tig’i qilich tig’idan o’tkir”, “Fil ko’tarmaganni til ko’tarar”, “Suyaksiz til suyak sindirar, “Tayog’i yo’g’on birni urar, So’zi yo’g’on mingni urar”, “So’z oyoqdan ilgari borar”.

Ayrim maqollar so’z ta’rifiga bag’ishlangan. Buni “So’z ko’rki – maqol”, “So’z ojizi bo’lguncha, ko’z ojizi bo’l”, “So’z emgak bo’lar, Bo’z – ko’ylak”, “So’zning onasi – quloq, Suvning onasi – buloq”.

Xalqimizda ko’p gapirish, mahmadanalik, vaysaqilik, be’mani so’zlash

yomonlik belgisi ekani eslatiladi: “Ko‘p gap eshakka yuk”, “Sihat tilasang, ko‘p yema; izzat tilasang, ko‘p dema”, “Gapdan gap chiqar, Balchiqdan imorat”, “Gapning qisqasi yaxshi, Qisqasidan hissasi yaxshi”, “Oz gapir – soz gapir”, “Olim so‘zi oz, oz bo‘lsa ham soz”, “So‘zdan so‘z chiqar, So‘zlamasang na chiqar”, “So‘zlagandan so‘zlamagan yaxshiroq, So‘zlab edim, boshimga tegdi tayoq”, “Tanballik – kulfat, Mahmadanalik – ofat”, “Uzun til – umr zavoli”, “Uzun til – boshga to‘qmoq, Bo‘yinga – sirtmoq”, “Gapning ozi yaxshi, Qizning – nozi”, “Dimog‘dorga bir gap – oz, Ikki gap – ko‘p”, “Elakka kirgan xotinning ellik og‘iz gapi bor” kabi.

Tilda genderlik ham o‘z aksini ko‘rsatadi. Ayollar va erkaklar nutqi bir-biridan farqli belgilarga ega. Shuni inobatga olib “Ayol tilini ayol bilar”, “Gung qizning tilini enasi tushunar” deyiladi. Yoki bolalar nutqi ham shunday farqlikka ega. Bu farq “Bola tilini bola tushunar” maqolida ifoda etilgan.

Til odobi mehmon va mezbon odobini ham namoyon etadiki, shuning uchun o‘zbek maqollarida bu haqda “Aytmas yerda og‘zingni tiy, mehmonga borsang nafsingni” deb uqtirilgan.

“Til uzuni bosh yeydi”, “Til erni go‘rga solar, norni – qozonga” kabi maqollarning yuzaga kelishiga islomiy qarashlarning ta‘sirini kuzatish mumkin. Yoki xalq orasida mavjud bo‘lgan “Chin so‘z – mo‘tabar, Yaxshi so‘z – muxtasar”, “Tilni tiygan boy bo‘lur” kabi maqollar ham hadislar ta‘sirida paydo bo‘lgan, degan xulosani beradi.

Rost (to‘g‘ri) so‘z ham tildan chiqadi, yolg‘on (egri) so‘z ham. Shuni inobatga olib, maqollarda rostgo‘ylik va yolg‘onchilik haqida alohida uqtirishlar berib o‘tilgan: “To‘g‘ri so‘z tosh yorar, egri so‘z – bosh”, “To‘g‘ri so‘z tuqqaningga yoqmas”, “Yolg‘on so‘zlab yashaguncha, rost so‘zlab o‘lgan yaxshi”, “Yolg‘on uyaltirar, rost suyuntirar”, “Yolg‘on aytib foyda ko‘rsang – oxiri zarar toparsan, rost aytib zarar ko‘rsang – oxirida foyda toparsan”, “Yolg‘onchining guvohi – qasam”, “Yov makrini yolg‘on yashirar”, “Rostga zavol yo‘q” kabi.

Til odobining yana bir muhim tomoni so‘zida turish, lafzlilik, subutililik, bir so‘zlik, lafzsiz bo‘lmaslik, munofiqlik qilmaslik shartini qo‘yadi. Bu haqda aytilgan maqollar ham mavjud. Ularning birida “Bir so‘zlikning yuzi yorug‘, Munofiqlarning yuzi choriq”, “Va‘daga vafo – mardning ishi, Va‘dasiz – subutsiz kishi”, “Yigit so‘zidan qaytmas, Arslon – izidan” deyiladi.

Tilni g‘iybat (“Orqadagi gap – og‘ildagi tezak”, “Gapda g‘iybat yomon, Dardda – quyanchiq”, “Gapdan gap chiqar, Cho‘pdan – xas”, “Gapi gapga o‘xshamas, Og‘zi gapdan bo‘shamas”, “Gapning yomoni pichir”, “Pichir-pichirdan o‘t chiqar”, “So‘zda qanquv yomon, Dardda – sanchuv”, “So‘zning yomoni – sanchiq, Dardning yomoni – quyonchiq”), qarg‘ish (“Egasiz qarg‘ish egasini topar”), xushomadgo‘ylik (“Ilmsiz bosh qashir, Xushomadgo‘y gap tashir”, “Ichak-chavoq go‘sh bo‘lmas, Laganbardor

do'st bo'lmas", "Shirin gapga uchma, Maqtaganni quchma", "Haqni aytsam urarlar, Xushomadni suyarlar") yo'lida ishlatish keskin tanqid qilinadi.

Xalq maqollarida yomon gap, yomon til va yomon so'z tushunchalari o'zaro farqlanganini kuzash mumkin:

Yomon gap yer tagida uch yil yotar.

Yomon til yo jonga urar, yo molga.

Yomon so'zning qanoti bor.

Ayni paytda bularga yaxshi gap, shirin til va yaxshi so'z tushunchalari o'zaro zid holatda qo'llanadi:

Yomonning **yaxshi so'z**idan, Yaxshining **yomon so'z**i yaxshi.

Ayrim holatda yomon so'z birikmasi matndan tushib qolsa-da, o'rni anglashilib turadi: "Dunyoni yel buzar, Odamni – (yomon) so'z.

Yomon gap birikmasi ba'zan **ko'ngilsiz gap** birikmasiga sinonim holatda qo'llanib keladi: "Ko'ngilsiz gapning kechikkani yaxshi".

Yaxshi so'z yoki **yaxshi gap** birikmalari ba'zida "duo" so'zi bilan almashtirib qo'llanganiga ham guvoh bo'lish mumkin:

Duo bilan el ko'karar, yomg'ir bilan yer ko'karar.

Duo olgan omondir, qarg'ish olgan yomondir.

Gohida yaxshi gap / ma'qul gap, yomon so'z / og'ritar so'z, sovuq so'z birikmalari bilan almashirib qo'llanganligi kuzatiladi:

Ma'qul gapga qoruv yo'q.

Og'rigan joyga qo'l yugurar, **og'ritar so'z**ga til yugurar.

Quloqdan kirgan **sovuq so'z**, Ko'ngilga borib muz bo'lar.

Shuningdek, yomon, be'mani gap tuzsiz oshga o'xshatilib, "tuzsiz gap" birikmasi bilan ifoda etiladi: "Tuzsiz oshning epi oson, Tuzsiz gapning epi qiyin".

Xalq orasida so'zga chechan, hozirjavob, zakiy insonlar hurmat qilinsa, ezma, vaysaqi kishilar xush ko'rilmaydi. Maqollarda shu haqda ogohlantirilib "Ming chechanni bir ezma yengar", "Muzdan suv tomar, so'zamoldan – bol", "Og'izga kelgan so'z arzon, ovulga kelgan bo'z arzon", "So'z kaltada, Un xaltada", "So'zni bir ezmadan so'ra, Bir – kezmadan" deyiladi.

Maqollarda ta'kidlanganidek, "Gap egasini topar", "Gapni gap ochar, Yomon gapdan qochar", "Dushman orttiraman desang, Chaqirtikan bo'l", "Suv o'z yo'lini topar, so'z – o'z egasini", "Gapni gapir uqqanga, Jonni jonga suqqanga", "Gapni gapirib netarsan, Onasi bemahal tuqqanga".

Asosiysi shundaki, til odobi dunyodagi barcha xalqlar adabiyotida mushtarak talqinga ega. Masalan, inglizlar orasida til odobi haqida quyidagi maqollar keng tarqalgan: "Too much politeness conceals deceit" (Haddan tashqari xushmuomalalik yolg'onni yashiradi), "Politeness is what warmth is to wax" (Xushmuomalalik

mumday yoqadi), “Polite words open iron gates” (Muloyim odobli soʻzlar temir eshiklarni ochadi), “A polite devil is more agreeable than a rude saint” (Muloyim shayton qoʻpol avliyodan koʻra yoqimliroqdir).

Xulosa. Koʻrinyaptiki, bu maqollarda xushmuomalalik, muloyim va shirin soʻz boʻlish targʻib qilinmoqda. Shu maqsad tufayli koʻpincha oʻzbek va ingliz tillaridagi maqollarning soʻzma-soʻz mos kelishi ham kuzatiladi. Masalan:

oʻzbek tilida: “Suydirgan ham til, kuydirgan ham til” yoki “Sevdigan ham til, bezdirgan ham til”;

ingliz tilida: “*The tongue that loves and the tongue that burns*”.

“Bulbulning sayrashi guldir, mehr xazinasi tildir” deganday insonning til odobi masalasi hamisha barcha xalqlar orasida diqqat-eʼtiborda boʻlgan. Til odobi talqin topgan maqollarda yaxshi soʻz, yaxshilik va yomonlik, bu borada hushyorlik, ehtiyot boʻlish, farosat masalaari markaziy oʻringa qoʻyilgan.

Adabiyotlar

1. Brown P. Gender, Politeness and Confrontation in Tenejapa. – Discourse Process, 13 (1), 1990. – 151 p.
2. Cordella M. Spanish Speakers Apologizing in English: A cross-cultural pragmatic study //Australian Review of Applied Linguistics, 14 (12), 1991. – 140 p.
3. Grice P. Logic and Conversation / / Syntax and Semantics / Ed. Peter Cole, Jerry Morgan. Vol. 3: Speech Acts.
4. Lakoff R. The Limits of Politeness // Multilingua 8, 1990. –P.101-129/
5. Азнабаева Л. А. Принцип вежливости в английском диалоге: Монография. Уфа: РИО БашГУ, 2005. – 55 б.
6. Кошманова О.В. – “Концепт «скромность» в русской, американской и иранской лингвокультурах”. – Волгоград, 2007. – 256 б.
7. Ўзбек халқ кўшиқлари (сайланма) / Тузувчилар: Турдимов Ш., Назарова Ш. – Тошкент: Фан, 2020.